

SÖTÉT FOLT A „BOLDOGSÁG ORSZÁGÁN” – A BHUTÁNI NEMZETÉPÍTÉS ÉS A LHOTSHAMPÁK

Bevezető

Az indiai szubkontinens és Dél-Kelet-Ázsia térsége számtalan menekülthullámot megélt az elmúlt évtizedekben. Emlékezhetünk például India 1947-es felosztására, a vietnámi háborúkra vagy a mianmari rohingyákkal szemben elkövetett atrocitásokra. Jelen írásban egy, az érintettek száma tekintetében kisebb volumenű, döntően az 1990-es évek elején lezajlott migrációt, a bhutáni lhotshampák elűzésének kevésbé ismert kérdését vizsgáljuk a bhutáni állam- és nemzetépítés, illetve a térségi folyamatok tükrében.

A tanulmány áttekinti a krízis kialakulását, annak történelmi és etnikai kontextusát, a bhutáni jogfosztó intézkedések bel- és külpolitikai okait, illetve a menekültek elűzése utáni helyzetet napjainkig. A vizsgálatunknak nem képezi tárgyát a menekültek kérdésének részletes taglalása, így a nepáli helyzetük, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának tevékenysége,³ a velük kapcsolatos kétoldalú nepáli-bhutáni tárgyalások, illetve a menekültek harmadik országba távozása mind olyan kérdések, amelyeket csak röviden, áttekintő jelleggel ismertetünk.

A vizsgálatunk relevanciáját alátámasztja, hogy egyrészt az események és okainak magyar nyelvű szakirodalmi feldolgozottsága elhanyagolható, másrészt az érintettek egy részének elüldözése ellenére a kérdés messze nem tekinthető lezártnak. Tovább növeli a téma relevanciáját, hogy viszonylag kevés olyan helyzet ismert az újkori történelemben, amikor egy bevándorlóként az ország területére érke-

¹ Jogász, nemzetközi kapcsolatok szakértő, korábbi diplomata.

² A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának 2024-ben nemzetközi tanulmányok alapszakon végzett hallgatója.

³ Ezzel kapcsolatosan ld. pl. Rajesh 2001, 43-44.

zett etnikai csoport megkísérelte az ország irányítását átvenni vagy legalábbis – ahogy Bhután esetében ez történt – arra reálisnak tekinthető esélye volt.⁴

1 Bhután

A közel 38.400 km²-es területtel és valamivel több mint 700.000 lakossal rendelkező Bhután a Himalája utolsó buddhista királysága. A magyar olvasó számára leginkább a Bruttó Nemzeti Boldogság (BNB) filozófiája alapján lehet ismerős, amelynek alappillérei a fenntartható fejlődés, a környezetvédelem, a kultúra megőrzése és a felelős kormányzás. Az ideológia alapja a kizárólag pénzügyi mérőszámként funkcionáló GDP-vel való konkurálás. A bhutáni kormány által a BNB kiszámítására ötévente végzett kérdőíves felmérések tartalmából is kitűnik, hogy a jelen írásban vizsgált téma – annak súlya és nagyságrendje ellenére – mennyire elhallgatott, hiszen a 148 kérdésből álló kérdőívben a nepáli kisebbség problémája egyáltalán nem jelenik meg.⁵

A Bhutáni Királyság a világ két legnépesebb államával, Indiával és Kínával határos, ami jelentős mértékben meghatározza nem csak a történelmét, de a jelenét is. Az állam fejlődésére a tibeti eredetű buddhizmus gyakorolt döntő befolyást, szimbólumai és az állam mai működése is ehhez a valláshoz kapcsolódik: neve a nemzeti nyelven a „Sárkány földje”. A buddhizmus a 7. században érkezett meg a területre, Bhután államiságának kialakulását pedig a 17. század első felére lehet visszavezetni, amikor Ngawang Namgyal (1594-1651) Tibetből elűzött láma és katonai vezető egyesítette a területet. A 17-18. században egyrészt a *dzong*-okra (bevehetetlen erődökre) építve több tibeti támadást is visszavert az ország, másrészt pedig dél felé terjeszkedve mezőgazdaságilag hasznosítható területeket szerzett Bengál rovására.

---

⁴ Ennek egyik klasszikus példája a jordániai fekete szeptember, amelynek során a Jasszer Arafat vezette Palesztin Felszabadítási Szervezet megkísérelte a jordán állam intézményeinek átvételét: Robins 2010, 182-192.

⁵ A Bruttó Nemzeti Boldogság számításának módszertanához, valamint a legfrissebb eredményekért lásd: Balasubramanian – Cashin 2019, illetve Ura et al. 2023.

Hamarosan szembe találkoztak azonban az indiai szubkontinensen berendezkedő és a Tibet felé vezető kereskedelmi utakra szemet vető britekkel, akik 1773-ban az előző évben megszállt Cooch Behar városából segítettek elűzni a bhutániakat, majd 1774-ben rátámadtak a himalájai államra. A megkötött béke értelmében Bhután visszavonult az 1730-as határai mögé. A határvillongások a későbbiekben is folytatódtak és végül az 1864-65-ös duari háborúhoz vezettek, amelynek következtében Bhután elveszítette az ország déli bejáratát őrző, és emellett értékes mezőgazdasági területet képező Duár-fennsíkot, összesen mintegy 7.000 négyzetkilométert.⁶ A jelenlegi monarchia 1907-es megteremtését követően 1910-ben Bhután aláírta az országot alárendelt szövetségbe taszító punakhai megállapodást, amelynek értelmében a britek – nem közvetlen irányítást létesítő – indiai hercegi állammá nyilvánították az államot, illetve ellenőrzést szereztek a bhutáni külügyek felett.⁷

India függetlenedését követően 1949. augusztus 8-án Bhután hasonló megállapodást írt alá Új-Delhivel, amivel Bhután belügyeiben önálló maradt, évi 500.000 rúpia segélyben részesült, viszont India külbirtokává vált, és lemondott az önálló külpolitikáról.⁸ A két állam egymásra utaltságát tovább erősítette Kína Tibet feletti kontrolljának megteremtése az 1950-es években, különösen mivel India saját védelmi rendszerre leggyengébb pontjának látta Bhután.⁹ A hagyományosan rendkívül tradicionális struktúrákkal működő országban a modernizáció a harmadik király, Dzsigme Dordzse Wangcsuk (1952-1972) idején indult, aki gazdasági reformok mellett létrehozta az országgyűlést is – annak 105 tagját a lakosság választotta, továbbá 12 egyházi személy és 37 közigazgatási vezető volt a tagja.¹⁰

⁶ Naidu 1986, 535.

⁷ A megállapodás legfőbb oka az volt, hogy Szecsuan kínai kormányzója elfoglalta Lhaszát és igényt fogalmazott meg a Himalájától délre fekvő Nepál, Sikkim és Bhután területeire, ami brit érdekeket veszélyeztetett: *Uo.* 535.

⁸ Radó 1958, 257. Az 1949-es szerződést a körülmények változására hivatkozással 2007 februárjában módosították: Sarkar 2012, 347.

⁹ Shakoore 1995, 36.

¹⁰ Bray 1993, 213-214.

Az országot három földrajzi régióra oszthatjuk: északi Magas-Himalája, a középső Belső-Himalája és a Déli-lejtők vidéke. Ezek nemcsak sajátos természetföldrajzi, ennek köszönhetően pedig gazdasági adottságokkal rendelkeznek, a lakosságuk is eltérő etnikai és kulturális szempontból. A lakosság 75 százaléka buddhista, 22 százalék hindu és körülbelül 0,5-3,6 százalék vallja magát kereszténynek.¹¹ A lakosság mintegy kéttucat nyelvet használ, a nemzeti nyelv azonban a lakosság mintegy negyede által anyanyelvként beszélt, a klasszikus tibetiből kialakult dzongkha. A nyelvet beszélő ngalopok a 9. században vándoroltak Tibetből a mai Bhután területére, és a mahájána buddhizmus kagyüpa vonalát követik, ami az egyik fő iskola a tibeti buddhizmusban.¹² A ngalopok történelmileg a térség katonai, politikai és tudományos elitjét adták.¹³ Ma is ők alkotják az ország politikai és társadalmi elitjét,¹⁴ ami jelentős mértékben oka annak, hogy az általuk beszélt dzongkha nyelv az oktatás és a közigazgatás fő nyelve, és amelyet így a lakosság túlnyomó része – etnikai hovatartozásától függetlenül – második nyelvként beszél. A nyelvi sokféleség okán a *lingua franca*-k szerepe kiemelkedő; amíg Nyugat-Bhutánban ezt a dzongkha, addig Kelet-Bhutánban a szintén a tibeti nyelvcsaládhoz tartozó tshangla tölti be ezt a szerepet, míg az ország egésze vonatkozásában a nepáli és az angol is megjelenik, az előbbi főleg az ország déli részén.¹⁵

2 Nepáliak Bhután mai területén

A nepáli nyelvű „déli emberek” (lhotsampák) beköltözésének ideje vitatott, egyes források szerint első csoportjuk már a 7. század elején megérkezett a területre.¹⁶ A nepáli nyelvet beszélő, alig pár ezer főt kitevő lepchák – akik a Nyugat-Bhutánnal szomszédos Indiában és Nepálban

---

¹¹ U.S. Department of State 2021, 2.

¹² Ringhofer 2002, 44.

¹³ van Driem 1994, 88.

¹⁴ Minority Rights Group 2020.

¹⁵ van Driem 1994, 90.

¹⁶ Gosh 2016, 43.

is élnek – bizonyítottan évszázadok óta jelen vannak Bhutánban.¹⁷ A 19. századtól a britek támogatták a nepáliak Bhutánba vándorlását – bennük a Bhután irányító „tibetiek” ősellenségét látták –,¹⁸ így az angol-nepáli háború,¹⁹ majd az angol-bhutáni Duar-háborúk után is érkeztek nepáliak.²⁰ Jól dokumentált a 20. század első felében történt jelentős beáramlás,²¹ aminek keretében például a nagy hatalmú Gurung-család saját délnyugat-bhutáni – 1946-47-ig a bhutáni maharadzsa hatalma által nem ellenőrzött²² – földjeire telepített nepáliakat azok feltörése és művelésbe bevonása érdekében.²³

A betelepülő nepáliak politikai jogok nélkül éltek, azonban a második világháborút követően politikai önszerveződésbe fogtak és 1952-ben az indiai Asszámban – vagyis emigrációban – létrehozták a Bhutáni Nemzeti Kongresszus nevű szervezetet. A kongresszus elsősorban a bhutáni nepáliak érdekvédelmét célozta, másodsorban pedig a demokratikus átmenetet. 1954 márciusában megpróbálták Bhutánba bevonulni, amit a bhutáni rendőrség halálos áldozatokkal járó fegyveres fellépéssel akadályozott meg.²⁴ 1953-ban a lhotshampák egy memorandumban is kérték a helyzetük rendezését az uralkodótól, a fellépések pedig végül az 1958-as állampolgársági törvény elfogadásához vezettek, amely minden ott élő számára megnyitotta az utat a bhutáni állampolgárság megszerzésére.

Habár 1958-ban megtiltották a nepáliak beköltözését, a beáramlás folytatódott, mert egyrészt az 1961-ben indult első Ötéves Gazdasági Fejlesztési Terv megvalósítása keretében külföldi munkásokat telepítettek Bhutánba India és Nepál területéről,²⁵ másrészt az illegális migrációval szemben nem tudtak hatékonyan fellépni. Ez utóbbit az tette

¹⁷ van Driem 1994, 90-91.

¹⁸ Shakoor 1995, 34.

¹⁹ Naidu 1986, *i.m.*

²⁰ Khanal 2021, 10.

²¹ van Driem 1994, 90.

²² Mitra 1995, 826.

²³ Rajesh 2001, *i.m.* 39.; English 1985, 74.

²⁴ Mitra 1995, *i.m.* 828.

²⁵ Saul 2000, 325.

lehetővé, hogy az 1950-es indiai-nepáli barátsági szerződés alapján a nepáliak egyszerűen tudtak Indiába beutazni, onnan pedig a az 1990 előtt nem ellenőrzött,²⁶ és könnyen átjárható bhutáni-indiai határon át – illegálisan – Bhutánba menni.²⁷ A beáramlást motiválták a nepálinál jobb körülmények: a nepáli nyelvű közoktatás mellett biztosított volt a jobb egészségügyi intézményrendszer, a jelentős mennyiségű megművelésre alkalmas földterület, illetve a kedvező társadalmi légkör, amit mutatott például, hogy a bhutáni királyi kormány öt speciális hindu vallási iskolát (*pathshala*) is fenntartott a nepáli tannyelvű szekuláris iskolák mellett.²⁸

A nepáliak megjelenése kezdetben a nepáli nyelv térségi közvetítőnyelvvé válását eredményezte, illetve a dzongkha és az angol mellett a térségi közigazgatás is alkalmazta, miként a thimpui parlamentben is engedélyezték annak használatát. Bhután ekkor egy olyan ország volt, ahol

„az a tény, hogy a migrációval a térségbe került (allochthonous) nepáli nyelvet a döntően nepáliul beszélő délen a közigazgatás hivatalos nyelvéné tették, illetve, hogy használatát a nemzeti parlamentben is megengedték, jól mutatja, hogy a királyi kormány milyen vendégszerető és befogadó módon viszonyul az indoárja migráns háttérű lakossághoz, különösen, hogy ilyen jogokat egyetlen más nyelv sem kapott az országban.”²⁹

A nepáli lakosság beáramlása a 20. században jelentősen felgyorsult és a korábbiaknál nagyobb volument öltött, ami politikai cselekvést is kívánt. Kezdetben a légkör inkább pozitív volt: Dzsigme Dorjing Vangcsuk király kormányzása alatt a déliek tanulhattak nepálit és szanszkritet, függetlenül attól, hogy a hivatalos nyelv 1961-ben a dzongkha lett,³⁰

---

²⁶ Mørch 2016.

²⁷ Muni 1991, 148.

²⁸ van Driem 1994, 101., Rajesh 2001, *i.m.* 40.

²⁹ van Driem 1994, 99-100.

³⁰ Hutt 2003, 5.

viszont másodosztályúként kezelték őket és elutasították a bürokrácia vezető köreibbe való bejutásukat,³¹ annak ellenére, hogy általában tanultabbak voltak.³² A későbbiekben bemutatásra kerülő folyamatok miatt azonban ez hamarosan megváltozott: a beáramlás korlátozása érdekében 1977-ben kötelezővé tették az újonnan érkező nepáli munkások számára az érvényes útlevél beszerzését, valamint a közigazgatási állásokba kinevezések előtt kormányzati engedély megszerzését rendelték el. Az állampolgársági törvény módosítása a honosításhoz szükséges időt is megnövelte tíz évvel: kormányzati alkalmazottak számára ötről 15-re, mindenki más számára pedig 10-ről 20 évre. Az 1979-1981 között végrehajtott első népszámlálást is a lhotshampák kizsorítására használták: az eredmények közzétételét követően már csak az 1977-es törvény alapján állampolgárnak számító lakosok részére adtak ki személyi igazolványt.³³

3 A jogkorlátozó intézkedések háttere és jellege

Az 1990-es évek elejének becslései szerint a lakosság mintegy 28%-át tették ki a nepáli származásúak, de disszidens vezetők szerint akár 50%-nál is többen lehetnek,³⁴ míg nepáli források már az 1980-as évek elején 53%-ra becsülték a nepáli származásúak arányát Bhutánban.³⁵ 1990-ben a közigazgatás személyi állományának 39%-át tették ki, miközben az oktatásban alkalmazottak 36-54,7%-ának nem volt bhutáni állampolgársága,³⁶ vagyis jó eséllyel ők is nepáli származásúak voltak. Ezen aggasztónak ható adatok mellett több olyan külső és belső ténye-

³¹ Sarkar 2016, 1-29.

³² Muni 1991, *i.m.* 146.

³³ Human Rights Watch 2007, 14.

³⁴ Bray 1993, *i.m.* 213. Abban nagyjából megegyezés volt, hogy a lhotshampák száma 300.000-re volt tehető az 1990-es évek legelején, azonban az ország lakosságát a nemzetközi közösség 600.000-re, Bhután vezetése pedig 1.000.000-ra becsülte: Muni 1991, *i.m.* 146.

³⁵ Rajesh 2001, *i.m.* 40.

³⁶ Bray 1993, *i.m.* 213-214.

ző jelentkezett az 1970-80-as években, amelyek a bhutáni állam számára a lhotshampa népességgel szembeni fellépést megindokolhatóvá teheték; ezeket érdemes egyesével áttekinteni.

Az első csoportba az indiai nepáliak helyzetével kapcsolatos fejlemények tartoztak. Az 1815-ös angol-nepáli háborút követően a britek több, a mai Indiában fekvő értékes mezőgazdasági területet megszereztek maguknak, ahol teát kezdtek termeszteni. Ezzel a lépéssel – és az ópiumtermeléssel kiegészítve – csökkenteni tudták a Kínával szemben fennálló jelentős kereskedelmi deficitjüket. A tea előállítására nepáli munkaerőt telepítettek a mai Szikkim és a Gurkaföld Területi Adminisztráció területeire. A nepáliak idővel többségivé váltak e területeken: 1876-ban Darjeeling térsége lakosságának 27%-át, az 1930-as években pedig már 86%-át tették ki, ugyanekkor a teaültetvényeken dolgozó munkások 90%-a is nepáli volt.³⁷ Itt az 1970-es évek végétől fegyveres erőszak bontakozott ki, aminek célja egy ún. Gurkaföld megteremtésére irányuló törekvés lett.³⁸ Ennek motorja a Gurka Nemzeti Felszabadítási Front (GNLF) volt, a küzdelem pedig az 1980-as évek második feléig zajlott. Az ellenállásnak egy politikai kompromisszum vetett véget, melynek keretében az érintett terület Nyugat-Bengál északi részén 1988-ban különleges közigazgatási jogállást kapott. A megállapodást 2012-ben megújították és 2017-ben Kalimpong körzet létrehozásával és hozzácsatolásával a területet kibővítették.³⁹

Gurkafölddel közvetlenül határos északról a Nepál, Kína (Tibet) és Bhután közé beékelődött Szikkim, amely 1975-öt megelőzően India védnöksége alatt álló protektorátus volt, mely státuszt egy, az 1949-es bhutáni-indiaihoz hasonló 1950-es szerződés rögzített. 1975-ben az akkori szikkimi miniszterelnök azzal a kéréssel fordult Indiához, hogy fogadja be az országát 22. tagállamként. A felhívásra az országba többtízezer fős indiai katonaság vonult be és 1975 májusában népszavazá-

---

³⁷ English 1985, *i.m.* 71.

³⁸ A Gorkhaland megteremtését célzóknak arra hívják fel a figyelmet, hogy Darjeeling és Kalimpong is az 1815-ös brit-nepáli szerződés következtében került brit (indiai) fennhatóság alá, így Gorkhaland megteremtésének szándéka egy történelmi igazságtalanság helyrehozásaként értelmezendő: Middleton 2024, 82.

³⁹ 1865 előtt Bhután része.

son a szikkimi lakosság megszavazta a buddhista monarchia eltörlését és az Indiához csatlakozást. Bhutáni részről kifejezetten aggasztónak látták nemcsak e fejleményt, hanem azt a szerepet is, amit a szikkimi – szintén tibeti eredetű lakosság mellé beköltöző és később többségivé váló – nepáliak játszottak a monarchia megbuktatása és az ország indiai annexiója kapcsán.⁴⁰

Bhután félelme az volt, hogy a bhutáni nepáliak hasonló szerepet játszhatnak a jövőben,⁴¹ akár az ország területének megcsonkítását vagy a függetlenségének megszűnését okozva.⁴² E feltételezés nem volt teljesen alaptalan. Már 1947-ben felmerült az Minden Indiai Gurka Ligája nevű szervezet részéről egy *Uttarakhand Pradesh* elnevezésű terület létrehozása, amely India, Szikkim és Dél-Bhután nepáli lakosságú területeinek egyesítését célozta. A szervezet ráadásul 1948-ben tagtoborzásba és a thimpui kormánnyal szembeni lázításba is kezdett Bhután déli részén.⁴³

A következő, bhutáni részről kihívásnak tekintett fejlemény a demokratizálódás igényének megjelenése volt. Az ország soha nem tapasztalt meg forradalmi változásokat, és ahogy a harmadik uralkodó által kezdeményezett, korábban említett reformok is mutatják, minden átalakulás lassú, szerves folyamat eredménye volt. Bhutánban a társadalmi szervezetek nyomásgyakorló tevékenysége, politikai pártok és más, demokratikus vitafórumot jelentő intézmények léte nem volt magától értetődő az 1980-as, 1990-es évek fordulóján, az állami bürokrácia pedig minden hatalmát veszélyeztető törekvéssel szemben fellépett.⁴⁴ Ezeknek a demokratizálódást célzó törekvéseknek fontos motorjai voltak az egyre több diszkriminációt megélő lhotshampák, a fellépésüket

⁴⁰ A legutolsó (2011-es) népszámlálás szerint a nepáli nyelvűiek 62,6%-ot tettek ki Sikkimben, ahol nyelvük nemcsak a 11 hivatalos nyelv egyike, de *linga franca*-ként is szolgál. Lásd: <https://web.archive.org/web/20190827141421/http://censusindia.gov.in/2011Census/Language-2011/Statement-3.pdf>. 1975-ben még 77% felett volt az arányuk: English 1985, 75.

⁴¹ Shakoor 1995, 39.

⁴² Whitecross 2009.

⁴³ Mitra 1995, *i.m.* 827.

⁴⁴ Sinha 1994, 183-184.

pedig Nepálból és India nepáliak lakta részeiről kifejezetten bátorították – jelentősen bonyolítva ezzel a helyzetet.⁴⁵

A demokratizálódást követelő erők fő célja az 1980-as évek elejétől fogva az 1958-as állampolgársági törvény hatályon kívül helyezése volt. Mivel a fokozatos reformok következtében a király hatalmát erre az időre egyre inkább árnyalta a buddhista drukpa elit tevékenysége, a korábbi nemzetek feletti egységesítő megközelítést fokozatosan felváltotta a kirekesztő jellegű nemzeti politika.⁴⁶ Bhután újonnan felemelkedő vezetői fenyegetve érezték pozíciójukat, attól féltek, hogy ha a lhotshampák megváltoztatják az állampolgársági szabályozást, azal szélesre tárulnának a nepáli bevándorlás előtt Bhután kapui. Ez pedig a jelentős nepáli eredetű lakossággal bíró Szikkim, Darjeeling és a nyugat-bengáli Duarok fölötti befolyásszerzés mellett annak lehetőségét is magában hordozta, hogy idővel Bhután is Nepál vagy India uralma alá kerüljön,⁴⁷ ezért erőszakosabb „bhutanizációra” került sor válaszlépésként. Ennek első intézkedései voltak a fentebb említett, az illegális bevándorlás korlátozására irányuló intézkedések, amiket a bhutáni nemzeti identitás konszolidálására törekvő politika követett, benne az uralkodó drukpa kultúra és értékek, illetve a buddhista ideológia erőltetésével.⁴⁸ A következőkben ennek a „bhutanizációnak” a legfontosabb eszközeit tekintjük át.

3.1 A házassági törvény

Az 1980-as házassági törvény megnehezítette a bhutáni és nem bhutáni állampolgárok házasságkötését, ami jelentős változást jelentett ah-

---

⁴⁵ Miután 1992-ben megindult a többpártrendszer nepáli kiépítése, a részben abban az országban működő bhutáni politikai pártok hasonló törekvéseket igyekeztek Bhutánban is keresztülvinni, de az sem segített a helyzeten, hogy a nepáli parlament elnöke, későbbi nepáli miniszterelnök és államfő is, felhívta a bhutáni uralkodót arra, hogy teremtsen meg a demokrácia megvalósításának lehetőségét Bhutánban: Shakoore 1995, 35.

⁴⁶ Rai 2015, 8.

⁴⁷ Sinha 1994, *i.m.* 182.

⁴⁸ Ikram 2005, 101-116.

hoz a korábbi állami politikához képest, aminek alapján pénzügyileg támogatták a bhutáni–nem-bhutáni vegyesházasságokat az asszimiláció előmozdítása érdekében.⁴⁹ Akik a törvényi nehézségek ellenére összeházasodtak, joghátrányokkal szembesültek: elveszítették az állami juttatásaikat, esetükben akadályozták a már kormányzati szolgálatban dolgozók előléptetését és visszavonták a külföldi oktatási ösztöndíjakat.⁵⁰ Ezen felül a törvény szerint, ha egy bhutáni állampolgár az országon kívül kötött házasságot, elvesztette az állampolgárságát és nem volt jogosult arra, hogy az állam által biztosított jogokat élvezze. A törvény azt is kimondta, hogy egy nem bhutáni házasságkötése egy bhutáni állampolgárral az előbbi számára nem biztosítja az állampolgárság megszerzését.

3.2 Oktatási reform

Noha a dél-bhutáni régióban egykor széles körben használt nepáli nyelv iskolai oktatása teljesen csak 1990 tavaszán szűnt meg, annak kiszorítása az oktatási rendszerből már az 1980-as években megkezdődött. E kiszorítás mozgatórugóit alapvetően három okra lehet visszavezetni: 1) úgy találták, hogy a nepáli nyelv hivatalos nyelvhez hasonló jogállása erősíti e nyelvet beszélők illegális bevándorlását; 2) a nepáli alkalmazása az oktatásban gyengíti a dzongkha pozícióját és ezáltal akadályozza a bevándorlók asszimilációját; emiatt 3) az iskolai tananyag 1984-es reformjánál azzal érveltek a bhutáni hatóságok, hogy a rendelkezésre álló szűkös forrásokat nem aprózzák el három felé, hanem inkább a dzongkha és az angol nyelvű tananyag fejlesztésére fordítják.⁵¹ Habár 1990 tavaszán a nepáli nyelv már eltűnt az iskolákból, de továbbra is használatban maradt az állami médiában, a parlamentben és a déli országrész közigazgatási intézményeiben, illetve a kormány ekkor még nem szüntette meg a hindu vallási intézmények létrehozásának támo-

⁴⁹ van Driem 1994, 101.

⁵⁰ Sarkar 2016, *i.m.* 7.

⁵¹ van Driem 1994, 101-102.

gatását sem,⁵² a pathshala iskolákat majd csak az 1990-es évek elejének terrorista akciói következtében zárták be.⁵³

3.3 Az 1985-ös állampolgársági törvény

A törvényt elfogadásának körülményeit és ennek következtében tartalmát jelentősen befolyásolták a korábban bemutatott fejlemények és különösen az illegalitásban tevékenykedő politikai erők törekvése az 1958-as állampolgársági törvény eltörlésére. A thimpui parlament által elfogadott új jogszabály visszamenőleges hatályú volt, és úgy rendelkezett, hogy csak azok tekinthetők bhutáni állampolgárnak, akik 1958-ban az ország lakosai voltak, és abból az évből rendelkeznek az állandó lakóhelyük igazolásával, állampolgárságuk regisztrációjával és a terület adóigazolásával.⁵⁴ Kimondta a jogszabály továbbá, hogy állampolgárság csak születés, regisztráció és honosítás útján szerezhető meg. Születéssel a törvény hatályba lépését követően csak akkor lehetett állampolgárságot szerezni, ha mindkét szülő bhutáni állampolgár,⁵⁵ míg regisztrációval azok szereztek állampolgárságot, akik 1958. december 31-én Bhutánban éltek. Ezen a jogcímen összesen 12.103 fő szerzett bhutáni állampolgárságot a törvény elfogadását követően.⁵⁶ A honosítást a dzongkha nyelv írás- és szóbeli használatához kötötték, ami akadályozó tényezőnek bizonyult azon lhotshampák számára, akik írni és olvasni sem tudtak.⁵⁷

---

⁵² van Driem 1994, 102.

⁵³ van Driem 1994, 102.

⁵⁴ Taschichho Dzong, the Bhutan Citizen Act. Ministry of Home Affairs Thimphu. 1985. [online]. Letöltés helye: https://www.nab.gov.bt/assets/uploads/docs/acts/2014/Bhutan_Citizen_Act_1985Eng.pdf, letöltés ideje: 2024.05.14.

⁵⁵ Sarkar 2016, *i.m.* 7.

⁵⁶ Mitra 1995, *i.m.* 830.

⁵⁷ Norwegian Refugee Council 2008, 3.

3.4 Az 1988-as népszámlálás

Az 1985-ös állampolgársági törvény végrehajtása problémásnak bizonyult, ezért a kormány népszámlálást rendezett a déli körzetekben annak felderítésére, hogy az ott élők milyen jogállással rendelkeznek. A lakosságot hét lehetséges kategóriára osztották:

- F1 Teljes jogú bhutáni állampolgárok (akik be tudták mutatni 1958-ból származó letelepedési papírokat és adóigazolást)
- F2 Visszatérő emigránsok (akik rendelkeztek a kért papírokkal, de nem 1958-ból)
- F3 Azok, akik nem voltak jelen a népszámláláskor
- F4 Bhutáni férfi és külföldi felesége, valamint gyermekeik
- F5 Bhutáni nő és külföldi férje, valamint gyermekeik
- F6 Legálisan adoptált gyermekek
- F7 Nem állampolgárok

A népszámlálással a kormány célja annak kimutatása volt, hogy tömegesen élnek délen illegális bevándorlók, ezért azt nem helyi kérdőbiztosokkal folytatták le, ami számos visszaélést eredményezett. Az egyik legfőbb probléma az volt, hogy csak 1958-ból származó – vagyis harminc évvel korábbi – dokumentumokat fogadtak el a helyben lakás bizonyítására és még olyanokat is elutasítottak, akiknek rendelkezésükre állt 1957-es és 1959-es igazolás, de az 1958-as nem.⁵⁸ A felmérés 45%-os arányban mutatott ki a déli lakosságon belül nepáliakat, de Dzsizme Szindzse Vangcsuk király szerint közülük mindössze 28.000 volt illegális bevándorlónak tekinthető.⁵⁹ A népszámlálás során olyanokat is illegális bevándorlónak minősítettek, akik korábban magas bhutáni pozíciókat viseltek. Itt többnyire politikai ellenfelekkel való leszámolásról volt szó, akár volt királyi tanácsadók révén a király környezetét is érintve.⁶⁰ Nem csak a népszámlálás során fordultak elő visz-

⁵⁸ Human Rights Watch 2007, i.m. 15.

⁵⁹ Shakoor 1995, 35.

⁶⁰ Muni 1991, i.m. 145.

szaélések, később sok esetben még olyanokat is kilakoltattak, akik be tudták mutatni a szükségés papírokat.⁶¹

3.5 Magatartási kódex (*Driglam Namzha*)

1987-ben az intenzív nemzetépítés periódusát élő Bhután hatodik öt-éves terve a nemzet hagyományaira koncentrált és ezeket az egyedi jegyeket erősítette politikájában az „egy nemzet, egy nép” jelszó égisze alatt.⁶² Dzsigme Szindzse Vangcsuk király 1989. január 16-án magatartási kódexet írt elő, mely már nevében is jelzésértékű volt. A „driglam” szó utat, rendet jelent, a „namzha” pedig egyfajta rendszert, így a Driglam Namzha kifejezés egyfajta etiketre, vagyis viselkedési rendszerre és szabályokra utalt. A kódex célja a bhutáni társadalom pluralitásának csökkentése, és a drukpa kultúra „leromlásának, felhígulásának” megakadályozása volt, így az észak-bhutáni hagyományokon és kultúrán alapult. A Driglam Namzha kötelező nemzeti öltözködési formát ír elő: a hagyományos *gho*-t (férfiaknál) és *kira*-t (nőknél), amelyet iskolában, kormányzati körökben, helyi közigazgatási hivatalokba és kolostorokba látogatás során, hivatalos programokon, valamint nyilvános helyeken kell viselni. Aki ezen előírást nem követte, súlyos pénzbírságot kapott.⁶³ E magatartási normagyűjtemény bevezetése a modernizációt sürgető drukpa elittel szembeni jelzéseként is értékelhető: a pozícióikhoz ragaszkodó vallási és arisztokratikus elit így akarta saját helyzetét stabilizálni a megindult reformtörekvésekkel szemben.⁶⁴ A bevezetett öltözködési stílus a többségi dzong lakosság egy része számára is idegen volt, a lhotshampák számára pedig kifejezetten problémás.⁶⁵ A belügyminiszter azzal indokolta az intézkedést, hogy

---

⁶¹ Chettri 2021, 20.

⁶² Muni 1991, *i.m.* 145-154.

⁶³ Walcott 2011, 255.

⁶⁴ Muni 1991, *i.m.* 149.

⁶⁵ Bray 1993, *i.m.* 215.

„az országba jövőknek integrálódniuk kell a többségi társadalomba, meg kell tanulniuk a nemzeti nyelvet és hordaniuk kell a hagyományos nemzeti viseletet, mert a sajátos nemzeti identitás megőrzése az útja annak, hogy Bhután megtartsa a szuverenitását és függetlenségét. A bhutániak ugyanis aggódnak amiatt, hogy eltűnhetnek.”⁶⁶

3.6 A „lojalitási igazolvány”

Az 1990-es évek elejének politikai tüntetései idején a kormány létrehozta a „lojalitási igazolványt”, a „*No Objection Certificate*” (NOC) intézményét. Ez a „nemzetellenes tevékenységbe” nem bonyolódott lakosság hozzáférését biztosította a felsőoktatáshoz, a közigazgatási állásokhoz, különböző hatósági engedélyekhez, utazási dokumentumokhoz, földvásárláshoz és eladáshoz, de bizonyos mezőgazdasági termények értékesítésének jogát is a NOC meglétéhez kötötték. A NOC kiállítására a helyi közigazgatási hatóságok igazolását követően a rendőrség volt jogosult, ráadásul az engedélyt évente kellett megújítani. A meghosszabbítás kapcsán a későbbiekben egyértelműen jelentkezett a diszkrimináció: amíg a drukpák kérelemre automatikusan megkapták a NOC-ot, addig a lhotshampák esetében ez az automatizmus nem érvényesült, miközben az országban való boldogulásnak számukra is elengedhetetlen feltétele volt az igazolvány. Az elutasításnak már az is alapjául szolgált, ha a nepáli menekülttáborokban élő rokonokkal tartották a kapcsolatot, így sokak a későbbiekben nem keresték a rokonaikat annak érdekében, hogy a bhutáni életüket ne veszélyeztessék.⁶⁷

⁶⁶ Rajesh 2001, *i.m.* 42.

⁶⁷ Human Rights Watch 2007, *i.m.* 27-30.

4 A lhotshampák kiűzése

A jogfosztó intézkedéseket érzékelhető elkeseredés követte, amely az uralkodóhoz intézett 1989-es petíció formájában a nagypolitikában is megjelent. A követelések tizenhárom pontból álltak, amelyek az alapvető emberi jogok biztosításától az állam közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszerének gyökeres átalakításáig terjedtek.⁶⁸ Az állam számára nemcsak a törekvések etnikai jellegű célkitűzései, hanem a monarchikus államformával szembeni fellépés is kifejezetten problémásnak bizonyultak.⁶⁹ Miután az uralkodó a petíció szerzőit nemzetellenesnek nyilvánította, 1990-ben nyílt ellenállás tört ki a déli országrészekben.⁷⁰ A brutális hatósági fellépés okán megkezdődött a menekülés Bhutánból, a disszidensek azonban politikai tevékenységbe, így a Bhutáni Néppárt (BPP) létrehozásába fogtak. Erre válaszul 1990. augusztus 7-én a bhutáni belügyminisztérium árulónak és nemzetellenesnek minősítette azokat, akik elmenekültek az országból, családtagjaik és hozzátartozóik állampolgárságát megvonták, és nemzetellenes tevékenység miatt vádat emeltek ellenük. A változásoknak az uralkodó hatalmi elit számára „fenyegető” jellegét mutatta, hogy az 1990 kora őszen a szintén főleg nepáli származásúakból álló BPP már nemcsak az ország déli részén, de már a fővárosban is demokráciapárti tüntetéseket tartott, az itteni brutális rendőri fellépésnek többszáz halálos áldozata volt.⁷¹

A helyzet eszkalációját egyéb tényezők is táplálták. A drupák társadalmi szinten veszíteni érezték vitalitásukból a nepáli származású bhutániakhoz képest, akik amellet, hogy a saját munkájukból megélni képes vállalkozói és földműves rétegekhez tartoztak leginkább, demográfiai jellegzetességeikben is dinamikusabbak voltak. Ez utóbbi az illegális bevándorlás mellett a drupákhoz képest magasabb természetes szaporulatban nyilvánult meg. A két csoport közti egyre

---

⁶⁸ Muni 1991, *i.m.* 145.

⁶⁹ *Uo.*, 145.

⁷⁰ Giri 2004.

⁷¹ Shakoor 1995, 33.

áthidalhatatlanabbnak tűnő távolság teret adott a folyamatok radikalizációjának.⁷² Ekkoriban láttak napvilágot az 1988-as népszámlálás eredményei is, amelyek egy esetleges Nagy-Nepál-projekt perspektívájával keltettek aggodalmat a bhutáni kormányban. Ennek köszönhető, hogy 1992 januárjában a bhutáni külügyminiszter arról beszélt, hogy a trendek folytatódása esetén két évtizeden belül a bhutániak apró kisebbséggé váltak volna saját országukban, amely egy újabb „Szikkim” vagy „Darjeeling” lett volna a térségben.⁷³

Ahogy a tüntetések erősödtek, úgy nőtt az erőszak az állam oldaláról is: sokakat bebörtönöztek és még több embert arra kényszerítettek, hogy családjukkal együtt aláírjanak egy – többnyire általuk nem értett – dzongkha nyelvű formanyomtatványt arról, hogy önkéntesen távoznak az országból. Ez a dokumentum volt az ún. önkéntes kivándorlási kérvény (VMF), amelyek révén tízezrek távoztak az országból.⁷⁴ Sor került a hatóságok részéről otthonok lerombolására, történtek fogvatartás alatti halálesetek, illetve kínzások és nemi erőszak is jelentős számban fordult elő.⁷⁵ Mindazonáltal a lhotshampák elűzésének szándéka semmiképpen sem volt új ötletnek tekinthető: amikor az 1940-es években a brit-bhutáni kapcsolatokért felelős Sir Razsa Szonam Topgay figyelmét Sir Basil Gould, a brit partnere felhívta arra, hogy nem feltétlenül szerencsés ilyen sok nepálit Bhután déli részére beengedni, akkor ő azt válaszolta, hogy *„nincsenek nyilvántartásba véve, így szükség esetén bármikor eltávolíthatók”*.⁷⁶

Érdeemes röviden az uralkodó szerepére is kitérni. Ahogy láttuk, a királyok korábban tettek jelentős gesztusokat a lhotshampáknak, egyrészt törekedtek arra, hogy a nemzeti integrációt előmozdítandó a nepáliakat bevonják az állam működésébe, másrészt a harmadik király – a családja rosszállása ellenére – még ahhoz is hozzájárulását adta, hogy egyik nővére egy nepáli tisztviselőhöz menjen hozzá.⁷⁷ Az

⁷² Mitra 1995, *i.m.* 829.

⁷³ Rajesh 2001, *i.m.* 41.; Mayilvaganan 2005, 73.

⁷⁴ Nath 2016, 8.; Rajesh 2001, *i.m.* 43.

⁷⁵ Human Rights Watch 2007, *i.m.* 15-17.

⁷⁶ Datta-Ray 1984, 51.

⁷⁷ Muni 1991, *i.m.* 147.

1989-es politikai követelések megfogalmazóit mégis nemzetellenesnek nyilvánították, amiben a feltételezések szerint a keményvonalas kormányzati körök nyomása volt az elsődleges ok,⁷⁸ de az is tény, hogy a célkitűzések az ország radikális átalakulását célozták, illetve az erőszak kitörése az ország összeomlásával fenyegetett. A nemzeti egység megteremtése érdekében 1990 őszén a király tett egy dél- és kelet-bhutáni körutat, amely a helyzet normalizálását, illetve a mozgósítást célozta, de aminek során a kedélyeket is igyekezett nyugtatni.⁷⁹ Az uralkodó menekültválság eszkalálódása után is próbálta maradásra bírni a lhotshampákat, illetve 1.000-nél több esetben amnesztiát adott államellenes cselekményért fogva tartott személyeknek,⁸⁰ az állami intézmények azonban sok tekintetben sikeresen szabotálták az uralkodó törekvéseit.

5 A menekültek és az áttelepítés

A lhotshampa népesség eltávolításában a bhutáni hadsereg kiemelt szerepet játszott, de vagyonek Kobzással és megfélemlítéssel az állam intézményei általában is előmozdították a menekülést. A lhotshampákat Indiába kényszerítették, ahol az indiai hatóságok buszokra tették és Nepálba szállították őket.⁸¹ A menekültek száma bizonytalan, Bhután kormánya például semmilyen információt nem osztott meg ezzel kapcsolatban. A katmandui hatóságok 1991 végére 6000-re, 1992 augusztusára 62000-re, 1993 júniusára 80000-re,⁸² 1995-re 90000 főre,⁸³ majd néhány évvel később pedig már 108000 főre tették az ország délkeleti részén fekvő hét menekülttáborban élők számát.⁸⁴ A Nepal Red Cross Society szerint további 10-15000 bhutáni menekült élt a tá-

---

⁷⁸ *Uo.*, 150.

⁷⁹ *Uo.*, 151.

⁸⁰ Bray 1993, *i.m.* 215-216.

⁸¹ Ikram 2005, *i.m.* 101.

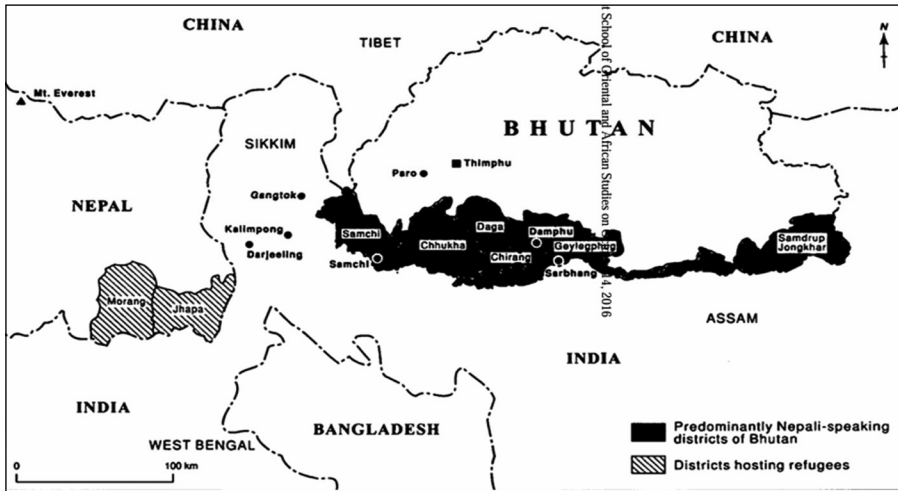
⁸² Rajesh 2003, 287.

⁸³ Hutt 1996, 412.

⁸⁴ Norwegian Refugee Council 2008, *i.m.* 9.

borokon kívül Nepálban és mintegy 15-30.000 Indiában.⁸⁵ Az ENSZ kezdetben 60-70.000 főre becsülte a bhutáni népességcsökkenést, majd az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) már a nepáli adatokat elfogadva 2007-re 108.000-re tette a menekültek számát,⁸⁶ ami az akkori bhutáni lakosság egyhatodát jelentette.

1. ábra. Feketével jelezve Dél-Bhután lhotshampa-lakta területei, csíkozással azok a nepáli körzetek, ahol a menekülttáborokat létrehozták, köztük pedig Sikkim, Darjeeling és Kalimpong.

Forrás: Hutt 1996, 399.

A menekülthelyzet volt a demokratikusan megválasztott nepáli kormány első diplomáciai kihívása, amit önerőből nem bírt megoldani, így 1991-ben kérte az UNHCR segítségét.⁸⁷ A menekülttáborok működtetéséhez ENSZ-hez kötődő szervezeteket és más civil szervezeteket is igénybe kellett venni, így a Világélelmezési Program (WFP) a rizst, hűvelyes zöldségeket, étolajat, sőt és egyéb zöldségeket biztosította a táborlakók számára. A higiéniai körülményeket az Oxfam teremtette meg, az angol nyelvű oktatást a Caritas biztosította a menekült diákok számára,

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Shrestha 2015.

⁸⁷ Hutt 2003, *i.m.* 257-258.

ami azért is volt kiemelt fontosságú, mert a menekültek 45%-gyermekkorú volt.⁸⁸ Az egészségügyi ellátást az AMDA-Nepal biztosította az UNHCR támogatásával.⁸⁹ A helyzet érzékenysége okán a UNHCR kifejezetten megtiltotta a politikai tevékenységet a táborokban.⁹⁰

Nepál a lehető legbékésebb módon, csendes diplomáciával, illetve India segítségével szerette volna megoldani a kialakult helyzetet. Nepál és Bhután 1993 júliusában írta alá az első megállapodást, amiben Thimpu azt vállalta, hogy azonosítja a menekültek között azokat, akik rendelkeznek bhutáni állampolgársággal. A menekülttáborokban élőket eszerint négy kategóriába osztották: 1) erőszakkal elűzött bhutáni állampolgárok, 2) önként (VMF-fel) távozott bhutáni állampolgárok, 3) nem-bhutániak, 4) bűncselekményeket elkövetett bhutáni állampolgárok. A végül 1993 októberében megkezdődött kétoldalú tárgyalásokon a legfőbb problémát az okozta, hogy a Katmandu által 60 000 főre becsült második csoportba tartozókat Thimpu nem akarta visszafogadni arra hivatkozással, hogy ők önként távoztak. Ezt Nepál etnikai tisztogatásnak minősítette, ami 1995-ben a kétoldalú tárgyalások megszakadását eredményezte.⁹¹

A tárgyalások 1999-ben folytatódtak, amikor Bhután késznek mutatkozott az erőszakkal elűzöttek mellett azok visszafogadására is, akikkel VMF-et írtattak alá.⁹² Végül 2003 februárjában olyan megállapodás született a két ország között, amely szerint az első kategóriába tartozók bhutáni állampolgárként visszatérhetnek Bhutánba, a második kategóriába tartozók visszatérhetnek az országba, de ott állampolgárságért kell folyamodniuk, a negyedik kategóriába tartozóknak bíróság elé kell állniuk, míg a harmadik kategóriába tartozók nem térhetnek vissza.⁹³ A menekültek visszafogadásának jelentős belpolitikai ellenzői voltak, azonban külső, főként UNHCR nyomásra 2001 második felében mégis

---

⁸⁸ Rajesh 2003, *i.m.* 287-288.

⁸⁹ Neikirk – Nickson 2017, 37-54.

⁹⁰ Rajesh 2003, *i.m.* 288.

⁹¹ Shakoore 1995, 32.

⁹² Rajesh 2001, *i.m.* 46.

⁹³ Human Rights Watch 2007, *i.m.* 41.

megkezdődhetett a menekültek visszatérése Bhutánba,⁹⁴ 2009 októberéig pedig 22 000 bhutáni menekült tért vissza az országba.⁹⁵

Az elűzött lhotshampák túlnyomó többsége azonban nem Bhutánba, hanem harmadik országokba került áttelepítésre. Az Amerikai Egyesült Államok 2006-ban jelentette be, hogy 60 000 menekültet befogad és amennyiben szükség van rá, további menekültek befogadására is készen áll. Washington mellett Ausztrália, Kanada, Dánia, Hollandia, Új-Zéland, Norvégia és az Egyesült Királyság is ajánlkozott, hogy részt vesz az áttelepítési programban. 2007-ben az ENSZ Menekültügyi Főbiztosa és a Nemzetközi Migrációs Szervezet elismerte a hazatelepítési erőfeszítések kudarcát és megkezdte a harmadik országokba való költözési kérelmek elfogadását.⁹⁶ Az áttelepítés támogatottsága nem volt magától értetődő, 2007-ben a nepáli rendőrségnek például fegyvert kellett használnia az ötlet ellen a menekülttáborokban tüntetőkkel szemben.⁹⁷ A letelepítési programban 2008-ra több mint 100 000 bhutáni menekült költözhetett új helyre: az Amerikai Egyesült Államokba (91 713 fő), Kanadába (6500 fő), Ausztráliába (5554 fő), Új-Zélandra (1002 fő), Dániába (874 fő), Norvégiába (566 fő), az Egyesült Királyságba (358 fő) vagy Hollandiába (327 fő).⁹⁸

6 Az etnikai tisztogatást követő bhutáni helyzet

Az országban az 1990-es évek elejétől sok erőszakos cselekményre került sor. 1993 márciusáig a thimpui kormány jelentése szerint a „déli terroristák” 56 gyilkosságot, 35 nemi erőszakot, 201 túszejtést és 510 fegyveres rablást követtek el kormányzati célpontok ellen, azonban a korabeli vélekedés inkább köztörvényes bűnözők, mint a politikai disszidensek számlájára írták ezeket a cselekményeket.⁹⁹ A helyzetet

⁹⁴ Rajesh 2003, *i.m.* 288-289.

⁹⁵ Lawoti 2010, 172.

⁹⁶ Sarkar 2016, *i.m.* 22.

⁹⁷ Asian Centre For Human Rights 2008, 59.

⁹⁸ Shrestha 2015, *i.m.*

⁹⁹ Bray 1993, *i.m.* 215.

tovább bonyolította, hogy az indiai hadsereg 1990 novemberében Bhután területére szorította az észak-indiai Asszám államban az 1970-es évek vége óta harcoló Asszám Egyesült Felszabadítási Front (ULFA) és a Bodóföldi Nemzeti Demokratikus Front (NDFB) erőit, amelyek közül az első Asszám függetlenségét, a második pedig az államon belül élő bodó törzsek elszakadásával létrejövő független bodó államot célozta. 1996 után Bangladesből is Bhutánba szorították a terrorcsoportok odamenekült tagjait; a terroristák élvezve a bhutáni hatóságok félrenézését, innen hajtottak végre támadásokat indiai célpontok ellen. India közös csapásra – vagyis indiai csapatok bhutáni bevetésére – vonatkozó javaslatát a bhutáni állam elutasította, viszont 1998-ban tárgyalásokat kezdett a felkelőkkel a távozásuk érdekében, különösen mivel jelenlétük erősen rontotta a dél-bhutáni biztonsági helyzetet. A felkelők azonban nem tartották be a Thimpuval kötött megállapodásokat és nem szándékoztak távozni az országból sem, így először 2003 májusától civil önkéntesekből fegyveres erőt szervezett a bhutáni kormány, majd 2003. december 15. és 2004. január 15. közötti *Operation All Clear* hadművelettel lecsapott a táborokra. A fellépés sikeres volt, december 19-ra mind a 30 illegálisan működő tábort bevették Bhután erői, amelyek az 1864-65-ös háború óta először hajtottak végre katonai műveletet.¹⁰⁰

A lhotshampákkal szembeni letartóztatások 2008-ig folytatódtak, így például 2007-ben 39 olyan személyt vettek őrizetbe, akiket a Bhutáni Kommunista Párthoz kötődéssel vádoltak, köztük nőket és egy hároméves gyermeket is. Az érintettek közül 30-at súlyos eljárási hibákkal zajló tárgyaláson öt és kilenc év közötti börtönbüntetésre ítélték, kilenc személy sorsa pedig ismeretlen volt az őrizetbe vételt követően.¹⁰¹ A politikai foglyok többsége ma is az 1990-es évek elejének tüntetései miatt őrizetben lévő nepáli – számuk legalább 36 fő –,¹⁰² akiknek egy része a szabadulás reménye nélkül tölti életfogytiglani

---

¹⁰⁰ Arijit Mazumdar: Bhutan's Military Action against Indian Insurgents. *Asian Survey*, Vol. 45, No. 4 (July/August 2005), 566-580.

¹⁰¹ Asian Centre For Human Rights 2008, *i.m.* 56.

¹⁰² Human Rights Watch 2024.

büntetését.¹⁰³ A problémát mások, így az Amnesty International is kiemeltként kezeli,¹⁰⁴ míg a Human Rights Watch ázsiai igazgatója 2024 januárjában levélben kérte a fogvatartottak szabadon bocsátását az újonnan hivatalba lépett miniszterelnöktől, emlékeztetve, hogy 1999-ben 40, 2002-ben pedig egy politikai fogolynak amnesztiát adtak az akkori uralkodók.¹⁰⁵ 2023 augusztusában engedtek legutóbb szabadon politikai foglyot, aki 29 év börtön után a kiszabottnál egy évvel hamarabb szabadult királyi amnesztiával és aki a politikai foglyok romló életkörülményeiről számolt be.¹⁰⁶

Továbbra sincsenek hivatalos adatok az ország lakosságának etnikai megoszlásáról, a CIA Factbook 2024-ben 35%-ra becsüli a nepáli származásúak arányát.¹⁰⁷ A lhotshampák jelentős része az állampolgárságból kirekesztve – a 2005-ös népszámlálás szerint a bhutáni lakosság 13%-ának, 81 986 főnek nem volt bhutáni állampolgársága – politikai és kulturális jogok nélkül, illetve rendkívül szűkre szabott gazdasági lehetőségek között él, hiszen személyi igazolványt csak az F1 és F4 kategóriába sorolt személyek kaphatnak.¹⁰⁸ A kirekesztettség igaz a menekülttáborok lakosságára is, a magas fokú elégedetlenség miatt pedig a maoista lázadók mindkét helyen – Nepálban és Bhutánban is – könnyen toborozhattak tagokat, akiket terrorcselekmények elkövetésére lehet radikalizálni.¹⁰⁹ A 2003-2004-es katonai fellépés ezt a bázist jelentős mértékben meggyengítette, de az elkeseredettség később is felszínre tört, így például 2018. december 10-én az egyik nepáli menekülttáborban tüntettek az áttelepítést elutasítók és a Bhutánba hazatérésre várók.¹¹⁰

¹⁰³ U.S. Department of State 2021, 5.

¹⁰⁴ Amnesty International 2023.

¹⁰⁵ Human Rights Watch 2024, *i.m.*

¹⁰⁶ Human Rights Watch 2023.

¹⁰⁷ CIA 2024.

¹⁰⁸ Human Rights Watch 2007, *i.m.* 27.

¹⁰⁹ Lawoti 2010, *i.m.* 172.

¹¹⁰ Minority Rights Group 2024. 2018-ban már 10.000-nél kevesebb lhotshampa menekült élt nepáli táborokban, közülük azonban mintegy 2.000 fő továbbra is a hazatérésre várt. *Uo.*

A 2000-es évek elején a bhutáni politikai életet erősen megosztotta a menekültek visszatérésének ügye, voltak, akik kifejezetten sürgették a visszatérésüket abban bízva, hogy jelenlétükkel megkönnyítik a demokratikus átalakulást.¹¹¹ Ennek ellenére a 2008-as demokratikus átalakulás után sem lett jobb a lhotshampák helyzete, az új alkotmány megtartotta a dzongkhát, mint egyedüli hivatalos államnyelvet; az 1985-ös állampolgársági törvény szabályozását és szellemiségét, valamint buddhizmust Bhután szellemi örökségének nyilvánította,¹¹² az állami szolgáltatásokat pedig nem szavatolta azok számára, akiket önkényesen fosztottak meg állampolgárságuktól. Habár Bhután a maga sikerességét a bruttó nemzeti boldogsággal méri, a bhutáni boldogság- és emberi jogi modell nem „színvak”. A demokratikus intézmények és az emberi jogok formálisan léteznek ugyan a kodifikált jog szintjén, de ezek gyakorlati érvényesülése jelentős szelektivitást mutat a nepáli származásúak rovására.¹¹³

Ezt helyszíni riportok is megerősítik.¹¹⁴ Amíg ma már a civil szervezetek relatíve szabadon dolgozhatnak – ez lényeges fejlődés 2008-hoz képest, amikor ezt az állam még nem engedte¹¹⁵ – addig a lhotshampák kérdésével foglalkozó civil szervezetekre e szabadság nem vonatkozik. A tilalom alapja az a más jogrendszerekben is bevett előírás, amely tilt bármilyen tevékenységet, ami a nemzetiségek közötti harmonikus együttélést és az ország egységét veszélyezteti. Bhutánban viszont ezt a tilalmat arra használják, hogy a lhotshampa lakosság emberi jogaival foglalkozó civil szervezeteket a nemzeti egységgel szemben álló politikai szervezeteknek minősítsék és betiltsák.¹¹⁶ A bhutáni hatóságok emellett nem ismerik el akadályozzák az elmenekült nepáliak által létrehozott, külföldi emberi jogi civil szervezetek munkáját is.¹¹⁷

---

¹¹¹ Rajesh 2001, *i.m.* 47-48.

¹¹² Human Rights Watch 2007, *i.m.* 35.

¹¹³ U.S. Department of State 2021, *i.m.* 20.

¹¹⁴ Crocker 2021.

¹¹⁵ Asian Centre For Human Rights 2008, *i.m.* 57.

¹¹⁶ U.S. Department of State 2021, *i.m.* 7, 12, 15.

¹¹⁷ Rajesh 2003, *i.m.* 288.

A „délieliek” egyéni helyzete is lényegesen nehezebb, ami leginkább talán a lhotshampák elmenekülése után az elhagyott területekre telepített drukpáknak a kormány általi pozitív diszkriminációjában érhető tetten. Őket az állások betöltése és az oktatás területén is elsőbbségben részesítik a helyben maradt „délieliekkel” szemben, sőt felmentést kapnak az egyébként kötelező „társadalmi munka” alól is, szemben az ugyanott élő délieliekkel.¹¹⁸ Az állami ellátó intézmények területi lefedettsége is egyenlőtlen, habár a kormány földrajzi elszigeteltségre, alacsony népsűrűsége és infrastrukturális hiányosságokra hivatkozással indokolja a szolgáltatásokhoz való hozzáférés elmaradását, azonban nem nehéz észre venni, hogy az érintett területek etnikai, illetve vallási kisebbségek által lakottak, ami minimum *de facto* diszkriminációt valósít meg.¹¹⁹

Jelentős létbizonytalansági probléma, hogy a nem-állampolgárok földtulajdona könnyen elkobozható. Ez a honosított délieliek számára intés a politikai törekvésektől való távolmaradásra, hiszen a hatályos szabályozás szerint a honosított állampolgár megfosztható bhutáni állampolgárságától a király, az ország és a nép (*Tsa-Wa-Sum*) elleni bármilyen szó- vagy tettebeli módon illojális cselekmény elkövetése esetén. Mivel a bhutáni állampolgársági szabályozás tiltja a többes állampolgárságot, a megfosztás esetében az érintett azonnal hontalanná is válik. Ezen felül bhutáni állampolgár továbbra is csak kormányzati engedéllyel házasodhat nem bhutáni állampolgárral, a külföldi állampolgárságot szerző bhutáni pedig elveszíti a bhutáni állampolgárságát.¹²⁰

7 Összegzés

A dél-kelet ázsiai térségben évszázadok óta jelentős népmozgások történnek, ennek keretében kerültek Bhután területére a ma már helyi többséget képező drukpák Tibetből, illetve a lhotshampa kisebbség-

¹¹⁸ Human Rights Watch 2007, *i.m.* 30-31.

¹¹⁹ Mason Meier – Chakrabarti 2016, 202.

¹²⁰ U.S. Department of State 2021, *i.m.* 5-6, 8-9.

ség ősei Nepálból. Az utóbbi népcsoport beáramlása – hasonlóan a ma már indiai Szikkimhez, Darjeelinghez és Kalimponghoz – hosszabb időn keresztül és sokszor szervezeten zajlott, végül arra vezetett, hogy egybefüggő térségekben alakult ki nepáli etnikai többség. Szikkim esetében ez a buddhista királyság megszűnésével és az 1975-ös indiai bekebelezéssel járt, ami fenyegető perspektívát jelentett a bhutáni elitnek is. Különösen égetővé Thimpu számára a problémát két fejlemény összekapcsolódása tette: a lhotshampák 1950-es években kezdődő és az 1980-as évekre megerősödő jogvédő törekvései és demokratizálódásra vonatkozó igényei, illetve a fegyveres erőszak fellángolása a Szikkimen kívüli, de Bhutánnal határos és jórészt nepáliak lakta indiai területeken. A következmény a drukpa elit etnikai, vallási és kulturális kizárólagosságát erősíteni hivatott jogalkotás lett, amely felszámolta az uralkodók korábbi integrációs intézkedéseit.

Az 1990-es évek elejére a jogkorlátozó intézkedések nyílt ellenálláshoz vezettek, ami a buddhista királyságban Tsa-Wa-Szum-nak, a király, az ország és a nép elleni támadásnak minősült és a legszigorúbb állami fellépést vonta maga után. Ennek keretében államilag bátorított és elősegített módon a lakosság mintegy egyhatodát – köztük bhutáni állampolgársággal rendelkezőket is – Indiába szorították, ahonnan nepáli menekülttáborokba, majd a 2010-es évekre nyugati befogadó országokba kerültek. E kényszeremigránsok helyzetének behatóbb elemzése bár e tanulmány kereteibe nem fért bele, az további releváns megállapításokkal bővíthetné a témával kapcsolatos elemzések sorát.

A lhotshampák jelentős része mindenesetre helyben maradt, ők jelenleg becslések szerint akár az ország lakosságának egyharmadát is kitehetik – sokuk azonban bhutáni állampolgárság nélkül, hontalanként kényszerül élni. A közösség bhutáni állampolgársággal rendelkező tagjainak helyzete is sérülékeny. Az 1980-as évektől elfogadott jogkorlátozó intézkedések jelentős része továbbra is hatályban van, így a dzongkha nyelvet és a drukpa kultúrát erőltetik rá az ország lakosságára. A lhotshampák ezzel szemben nem léphetnek fel, hiszen lhotshampa kérdésekkel foglalkozó szervezetek létrehozását nem en-

gedi az állam, ráadásul a „túlságosan aktívak” az állampolgárságuk elvesztését kockáztatják, ha honosítással szerezték azt.

A „Boldogság Országát” tehát jelentős kihívások feszítik a felszín alatt, amelyek előbb-utóbb utat fognak találni maguknak, tekintve, hogy Thimpu kevés eséllyel tudja még egyszer kiprovokálni az érintett lakosság tömeges elmenekülését, illetve, hogy a „déli” népesség vélhetően továbbra is nagyobb ütemben szaporodik, mint a drukpa többség. Ennek következtében Bhutánnak – amely továbbra is küzd a demokratizálódás kihívásaival¹²¹ – belátható időn belül valamilyen társadalmi integrációs stratégiával és egy megbékélési projekttel kell előállnia annak érdekében, hogy egyszerre tudja megőrizni állami függetlenségét és konszolidálni kulturálisan sokszínű társadalmát.

---

¹²¹ Bahadur 2020, 150-151.

Irodalomjegyzék

- Amnesty International: Bhutan 2023 – Country Report. [online]. Letöltés helye: <https://www.amnesty.org/en/location/asia-and-the-pacific/bhutan/report-bhutan/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Asian Centre for Human Rights: South Asia: Human Rights Index 2008. New Delhi: ACHR. 2008. [online]. Letöltés helye: https://www.tamilnet.com/img/publish/2008/08/SAARC-2008_01.pdf, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Balasubramanian, Sriram – Cashin, Paul: Gross National Happiness and Macroeconomic Indicators in the Kingdom of Bhutan. International Monetary Fund Working paper No. WP/19/15. 2019. [online]. Letöltés helye: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/01/17/Gross-National-Happiness-and-Macroeconomic-Indicators-in-the-Kingdom-of-Bhutan-46460>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Bahadur, Rana Sonia Tez: Ethnic Issues Of The Lhotshampas in Bhutan. In: World Affairs: The Journal of International Issues, 24(4). 2020, 136–151.
- Bray, John: Bhutan: The Dilemmas of a Small State. In: The World Today, November 1993, Vol. 49, No. 11, 213–216.
- Chettri, Kritika: Reformulating The Notion of ‘Life’ Within Life Narratives Through a Reading of Tek Nath Rizal’s Nirbasan. In: Journal Of Comparative Literature And Aesthetics, Vol. 44, No. 4, Winter 2021., 17–21.
- CIA: Bhutan – The World Factbook, 2024.05.07. [online]. Letöltés helye: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bhutan/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Crocker, Maya: Bhutan: Persecution in Paradise. Human Rights Blog – The University of Alabama at Birmingham, 2021.11.18. [online]. Letöltés helye: <https://sites.uab.edu/humanrights/2021/10/18/bhutan-persecution-in-paradise/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Datta-Ray, Sundana K.: Smash and Grab: Annexation of Sikkim. New Delhi: Vikas publishing. 1984.
- English, Richard A.: Himalayan State Formation and the Impact of British Rule in the Nineteenth Century. In: Mountain Research and Development, February 1985, Vol. 5, No. 1, Convergences and Differences in Mountain Economies and Societies: A Comparison of the Andes and Himalaya (Feb., 1985), 61–78.
- Giri, Birendra R.: Bhutan: Ethnic Policies in the Dragon Kingdom. In: Asian Affairs 35(3), 2004, 353–364.
- Gosh, Partha S.: Migrants, Refugees and the Stateless in South Asia. New Delhi: Sage Publication. 2016.

- Human Rights Watch: Last Hope – The Need for Durable Solutions for Bhutanese Refugees. HRW Report, May 2007, Volume 19, No. 7. [online]. Letöltés helye: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/bhutan0507webwcover.pdf>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Human Rights Watch: Bhutan: Freed Political Prisoner Describes Dire Conditions. HRW, 2023.09.13. [online]. Letöltés helye: <https://www.hrw.org/news/2023/09/13/bhutan-freed-political-prisoner-describes-dire-conditions-0>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Human Rights Watch: Letter to Prime Minister Tshering Tobgay Regarding Human Rights Issues in Bhutan. HRW, 2024.01.29. [online]. Letöltés helye: <https://www.hrw.org/news/2024/01/29/letter-prime-minister-tshering-tobgay-regarding-human-rights-issues-bhutan>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Hutt, Michael: Ethnic Nationalism, Refugees and Bhutan. In: *Journal of Refugee Studies*, Vol. 9, No. 4. 1996.
- Hutt, Michael: Unbecoming Citizens: Culture, Nationhood and the Fight of Refugees from Bhutan. In: *Journal of Refugee Studies* Vol. 16, No. 4. 2003, 450-451.
- Ikram, Zubia: Bhutanese Refugees in Nepal: An Analysis. In: *Pakistan Horizon*, 2005, 58(3), 101-116.
- Khanal, Ankit: Bhutanese Refugees In Nepal: A System Level Analysis. Department Of International Relations And Diplomacy. Thesis – Department of International Relations and Diplomacy of the Tribhuvan University: Kathmandu. 2021.
- Lawoti, Mahendra: Nepal and Bhutan in 2009: Transition Travails? In: *Asian Survey*, Vol. 50, No. 1 (January/February 2010), 164-172.
- Mason Meier, Benjamin – Chakrabarti, Averi: The Paradox of Happiness: Health and Human Rights in the Kingdom of Bhutan. In: *Health and Human Rights*, Vol. 18, No. 1, (June 2016), 193-208.
- Mayilvaganan, M.: Bhutanese Refugees in Nepal: Problems and Prospects. In: *Nepali Journal of Contemporary Studies* Vol. V., No. 2, September, 2005, 73-92.
- Middleton, Townsend: *Quinine's Remains – Empire's Medicine and the Life Thereafter*. California: University of California Press. 2024.
- Minority Rights Group: Lhotshampas in Bhutan – Nepali-speakers in Bhutan. May 2020. [online]. Letöltés helye: <https://minorityrights.org/country/bhutan/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Minority Rights Group: Lhotshampas in Bhutan. 2024. [online]. Letöltés helye: <https://minorityrights.org/communities/lhotshampas/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Mitra, Debamitra: The Nepalis in Bhutan: Past and Present. In: *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 56 (1995), 825–832.

- Mørch, Maximillian: Bhutan's Dark Secret: The Lhotshampa Expulsion. *The Diplomat*, 2016.09.21. [online]. Letöltés helye: <https://thediplomat.com/2016/09/bhutans-dark-secret-the-lhotshampa-expulsion/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Muni, S. D.: Bhutan in the Throes of Ethnic Conflict. In: *India International Centre Quarterly*. (Spring) 1991, Vol. 18, No. 1, 145-154.
- Naidu, A.G.: Bhutan Looks Outwards its Search for Identity. In: *The Indian Journal of Political Science*, October – December 1986, Vol. 47, No. 4, 533-545.
- Nath, Lopita: Global Refugee Crisis and South Asia's Geopolitics: The Case of the Bhutanese Refugees. Presented at the Himalayan Policy Research Conference, October 20, 2016, in Madison, Wisconsin, at the pre-conference venue of the University of Wisconsin's 45th Annual Conference on South Asia (October 20-23, 2016).
- Neikirk, Alice M. – Nickson, Ray: States of Impunity: Bhutanese Refugee Camps in Nepal. In: *State Crime Journal*, Vol. 6, No. 1, "Post-Conflict" Reconstruction, the Crimes of the Powerful and Transitional Justice (Spring 2017), 37-54 .
- Norwegian Refugee Council: NRC Thematic Report – Bhutan: Land of Happiness for the Selected, Issue 1/2008. [online]. Letöltés helye: <https://www.nrc.no/globalassets/pdf/reports/bhutan---land-of-happiness-for-the-selected.pdf>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Radó Sándor (szerk.): *Nemzetközi almanach 1959*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 1958.
- Rai, Bindhia: *Ethnic Minorities and Cultural Homogenization in Bhutan*. Szakdolgozat, Sikkim University. 2015.
- Rajesh S. Kharat: The Ethnic Crisis in Bhutan: Its Implications. In: *India Quarterly: A Journal of International Affairs*, 2001, vol. 57, issue 1., 39-50.
- Rajesh S. Kharat: Bhutanese Refugees in Nepal: Survival and Prospects. In: *Economic and Political Weekly*. 2003, Vol. 38, No. 4., 285-289.
- Ringhofer, Manfred: Bhutanese Refugees History and Present Situation with Emphasis on Education. In: *Lifelong Education and Libraries*, 2002 (2), 43-72. [online]. Letöltés helye: <http://hdl.handle.net/2433/43617>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Robins, Philip: Jordan: Among Three Nationalisms. In: Sarah C. M. Paine (szerk.): *Nation Building, State Building, and Economic Development – Case Studies and Comparisons*. New York: Routledge. 2010, Chapter 11.
- Sarkar, Tuhina: The Bhutanese Refugee Imbroglio. In: *Journal of Political Studies*, March-October 2016, Vol.12, 01-29.
- Sarkar, Tuhina: India-Bhutan Relations. In: *The Indian Journal of Political Science*, April – June 2012, Vol. 73, No. 2, 347-352.

- Saul, Ben: Cultural Nationalism, Self-Determination and Human Rights in Bhutan. In: *International Journal of Refugee Law* 12(3), July 2000, 321-353.
- Shakoor, Farzana: Bhutan: The Issue of Ethnic Divide. In: *Pakistan Horizon*. April 1995, Vol. 48, No. 2, 31-41.
- Shrestha, Das Deepesh: Resettlement of Bhutanese refugees surpasses 100.000 mark. UNHCR, 2015.11.19. [online]. letöltés helye: <https://www.unhcr.org/news/stories/resettlement-bhutanese-refugees-surpasses-100000-mark>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- Sinha, A. C.: Bhutan in 1993: Continuing Ethnic Stalemate. In: *Asian Survey*, February 1994, Vol. XXXIV, No. 2, A Survey of Asia in 1993: Part II, 181-184.
- Ura, Karma – Alkire, Sabina – Wangdi, Karma – Zangmo, Tshoki: GNH 2022. Centre for Bhutan and GNH Studies, Thimphu. 2023. [online]: Letöltés helye: https://ophi.org.uk/sites/default/files/2024-03/Bhutan_GNH_2022_%282023%29_compressed.pdf, letöltés ideje: 2024.05.14.
- U.S. Department of State: 2020 Report on International Religious Freedom: Bhutan. Report of the Office of International Religious Freedom, 12 May 2021. [online]. Letöltés helye: <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/bhutan/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- U.S. Department of State: 2021 Country Reports on Human Rights Practices: Bhutan. Report of the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. [online]. Letöltés helye: <https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/bhutan/>, letöltés ideje: 2024.05.14.
- van Driem, George: Language Policy in Bhutan. In: Aris, Michael – Hutt, Michael (eds.): *Bhutan: Aspects of Culture and Development*. Gartmore: Kiscadale. 1994.
- Walcott, Susan M.: One of a kind: Bhutan and the modernity challenge. In: *National identities* 13(3), 2011, 253-265.
- Whitecross, R. W.: Intimacy, loyalty and state formation: The spectre of the 'anti national'. In: Thiranagama, S. – Kelly, T. (Eds.): *Traitors: Suspicion, Intimacy and the Ethics of State-Building*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 2009, 68-88.